

Tiina Mahlamäki ja Terhi Utriainen

Esoteeristen naisten lumottu toimijuus

Julkaisu: *Teologinen aikakauskirja* 2/2019: 116—130.

Johdanto: toimijuus näkökulmana suomalaisten naisten esoteerisuuteen

Tässä artikkelissa kysymme, millaista toimijuutta esoterian piiriin kuuluvat, eri aikoina eläneet suomalaiset naiset ovat hakeneet ja toteuttaneet. Varhaisempaa sukupolvea käsittelyssämme edustaa antroposofi ja kirjailija Kersti Bergroth (1886–1975), jonka elämästä on mahdollista piirtää pitkittäisleikkaus. Oman aikamme esoteerisia naisia, Bergrothin kuvitteellisia tyttärentyttäriä, lähestymme 2010-luvulla tehdyllä haastatteluaineistolla, mikä mahdollistaa esoteerisen elämänkatsomuksen muutoksen ja ajankohtaisen variaation tarkastelun. Kummassakin tapauksessa paneudumme erityisesti siihen, millaista katsomuksellista antia naiset ammentavat kristinuskon rinnalle esoteerisista perinteistä ja kulttuurisista resursseista sekä millaista toimijuutta he käytännössä tämän pohjalta rakentavat. Esimerkkejä toimijuuden konkreettisista muodoista ovat kirjoittaminen ja taiteellinen toiminta sekä henkimaailman kanavoiminen ja parantaminen. Asetamme tutkittavat naiset oman aikansa suomalaiseen kontekstiin ja pohdimme, millaisia yhtäläisyyksiä ja eroja on mahdollista löytää 1900-luvun ja 2000-luvun naisten esoteerisesta kiinnostuksesta ja toimijuudesta.

Toimijuudella tarkoitamme subjektin kykyä ja kokemusta siitä, että hän voi vaikuttaa elämänsä kulkuun. Toimijuus merkitsee jonkin tärkeän asian aikaansaamista koetussa ympäristössä ja suhdeverkostoissa. Toimijuus kytkeytyy subjektin itseymmärrykseen ja identiteettiin sekä määrittyy suhteessa rakenteisiin ja kulttuurisiin resursseihin, toisiin ihmisiin ja erilaisiin toiminnan verkostoihin. Uskonnon ja kulttuurin tutkijat ovat lisäksi tutkimustensa pohjalta korostaneet, että toimijuutta reunustavat, rajaavat ja tukevat toiset eivät välttämättä ole vain ihmisiä ja rakenteita vaan myös muita sosiaalisen ympäristön ja kulttuurin eri asteisesti tunnustamia toimijoita, kuten esimerkiksi luonnonelementtejä, artefakteja, jumaluuksia, henkiä tai uskonnollisia ja katsomuksellisia (opillisia) käsityksiä,

joihin ihmissubjekti voi olla monenlaisissa hyvinkin käytännöllisissä joskin myös kompleksisissa suhteissa.¹

Tällainen näkökulma toimijuuteen on mielestämme tärkeä tutkittaessa esoteerisuuden piirissä eläviä ihmisiä, joiden elämä ja toiminta toteutuvat suhteessa ympäröivään maailmaan, (maalliseen) yhteiskuntaan, virallisiin uskonnollisiin instituutioihin, oman viiteryhmän ihmisiin ja verkostoihin sekä risteävien maailmankatsomusten tarjoamiin ja eriasteisesti tunnustamiin ei-empiirisiin, näkymättömiin voimiin. Usein tällainen kokemus ja käsitys toimijuudesta artikuloituu jonkinlaisena jaettuna toimijuutena, yhdessä toimimisena ja aikaansaamisena, jota on joissain tapauksissa mahdollista kutsua lumotuksi toimijuudeksi.² Lumottu toimijuus toteutuu maailmassa, joka on henkisen todellisuuden lävistämä ja ympäröimä, jossa mikään ei ole sattumaa vaan kaikki on osa suurempaa, tätäkin elämää laajempaa kokonaisuutta. Tällaisen jaetun ja lumotun toimijuuden aineksia sekä toimijuuden moninaista suhdetta identiteettiin löytyy runsaasti suomalaisten naisten eri tavoin dokumentoiduista esoteerisuuden ilmaisuista.

Esoterian määrittely ja tutkimus

Länsimaisesta esoteriasta on muodostunut 1990-luvulta lähtien oma, erillinen tutkimusalansa. Itse tutkittavalla ilmiöllä on toki vuosisataiset juuret. Yhdestä näkökulmasta esoteria viittaa organisoitujen kirkkojen ja institutionaalisen tiedeyhteisön hylkäämäksi ja torjumaksi tulleisiin tiedon ilmentymiin. Länsimaiseen esoteriaan liittyvillä teemoilla ja ajatuksilla on tärkeä, joskin vähemmän tutkittu osa myös kansanomaisessa, arkisessa ja eletyssä uskonnollisuudessa.³

Arkikielessä esoterian käsite liitetään new age -henkisyYTEEN tai rajatietoon, joksi se on suomennettu vaikkapa kirjakauppojen hyllyissä. Sitä voidaan käyttää synonyyminä okkultin käsitteelle, jolloin se viittaa esimerkiksi kirjaan tai elokuvaan, jossa käsitellään yliluonnollisia asioita. Sen voidaan myös nähdä kuvaavan sellaisia liikkeitä, jotka pohjautuvat salaiseen

¹ Ahearn 2001; Campbell 2005; Hulkkonen 2017; Utriainen 2013; Utriainen 2017.

² Utriainen 2013; 2016; vrt. Hulkkonen 2017. Yksi kiinnostava tulokulma ei-inhimillisten toimijoiden tutkimuksessa on toimijaverkkoteoria (esim. Latour 2007). Ks. myös Ingman et al. 2017.

³ Hanegraaff 2012; Mahlamäki & Kokkinen, tulossa 2019; Kokkinen & Mahlamäki, tulossa. Tutkimusalan muodostuminen tapahtui Antoine Faivren 1990-luvun alussa tekemän länsimaisen esoterian käsitteellisen määrittelyn myötä ja jatkui luentokurssien, koulutusohjelmien, oppituiolien, konferenssien, julkaisujen ja julkaisusarjojen sekä tieteellisten verkostojen ja seurojen toteuttamisella.

viisauteen, joka on mahdollista saavuttaa vain liikkeen sisäpiirissä tai joka paljastetaan vain niille, jotka käyvät lävitse monimutkaiset initiaatorituaalit.⁴

Etymologisesti esoteria-termin taustalla on kreikan kielen sana *esoterikos*, joka tarkoittaa jonkun sisällä olevaa, sisäistä. Siitä se on laajentunut tarkoittamaan tietyllä ryhmällä olevaa tietoa, jonka vastakohtana on eksoteerinen eli kaikkien tiedossa oleva yleinen tieto. Voidaan olettaa, että useimmilla uskontoperinteillä on samankaltainen jako: on asioita, jotka ovat vain sisäpiirin – esimerkiksi koulutetun papiston tai initiaatorituaalin läpikäyneiden jäsenten – tiedossa ja asioita, joita julistetaan avoimesti ja jotka löytyvät julkaistuista dokumenteista. Okkultti puolestaan viittaa näkymättömiin ja salattuihin voimiin sekä ilmiöihin, joihin ei nykyaikaisen luonnontieteen avulla uskota löydettävän vastauksia.⁵

Tutkimuksissa länsimainen esoteria on ymmärretty usein kahdesta, keskenään osin limittäisestä näkökulmasta: historiallisesta ja diskursiivisesta. Historiallisessa lähestymistavassa sen nähdään viittaavan perinteeseen ja historialliseen jatkumoon, jota yhdistävät tietynlaiset ajattelutavat. Tällöin on tapana viitata virtauksiin ja ilmiöihin, kuten astrologia, alkemia, hermetismi, ruusuristiläisyys, vapaamuurarius, spiritualismi ja teosofia. Tunnetuimman ja käytetyimmän sekä oppialaa vahvasti muovanneen länsimaisen esoterian määritelmän muotoili ranskalainen historioitsija Antoine Faivre. Hän näki esoterian ajattelun muotona, jossa esiintyvät 1) oppijärjestelmät vastaavuuksista, 2) luonnon näkeminen yhtenä kokonaisuutena, 3) uskonnollinen mielikuvitus voimana, jolla voidaan toimia näkyvän ja näkymättömän maailman välillä, 4) usko transmutaatioon eli henkiseen kasvuun ja uudistumiseen. Siihen voi myös liittyä 5) ajatus joko joidenkin tai kaikkien uskontojen yhteisestä perimästä sekä 6) idea periytyvästä salaisesta tiedosta.⁶

Hollantilaisen historioitsijan Kocku von Stuckradin esittelemässä diskursiivisessa lähestymistavassa esoteerisuus nähdään korkeampaan (todelliseen, absoluuttiseen) tietoon ja sen tavoitteluun liittyväksi puheeksi tai tekstiksi. Korkeampaa tietoa voidaan tavoitella välittäjäolentojen kuten vainajien, meedioiden tai enkelien avulla, yksilöllisellä henkisellä kehitymisellä tai initioitumalla johonkin yhteisöön. Von Stuckradin mukaan esoteeriseen diskurssiin liittyy myös salatun ja piilotetun välinen jännite. Tällä hän tarkoittaa sitä, että

⁴ Stuckrad 2005, 2–11.

⁵ Stuckrad 2005, 9–11; Faivre 1994, 32–33; Hanegraaff 2012.

⁶ Faivre 1994, 10–14; Hanegraaff 2012; Aspren 2014; Kokkinen & Mahlamäki, tulossa.

esoteerinen tieto voi avautua esimerkiksi meditaatioharjoituksen tai muun sellaisen menetelmän avulla, jonka ei tarvitse olla salainen.⁷ Tässä artikkelissa hyödynnämme soveltuvien osien sekä Faivren typologiaa että von Stuckradin diskursiivista näkökulmaa. Esoteria näyttäytyy sekä vuosisataiseen historiaan kytkeytyvinä teemoina ja ajatusmalleina että aikaan ja paikkaan sitoutuvana puheena korkeammasta tiedosta sekä toimintana, jossa pyritään sen tavoitteluun.

Niin länsimaisen esoterian tutkimus kuin esoteerisiin ilmiöihin kohdistuva uskonnotutkimus ovat keskittyneet pitkälti esoteeristen liikkeiden ja suuntausten historiaan, niiden julkaisemiin teksteihin sekä (pääosin miespuolisten) johtohahmojen toimintaan. Suomalaisessa esoterian teemoihin kohdistuvassa tutkimuksessa on tarkasteltu esimerkiksi kansanomaisista taikuutta, esoterian ja taiteen suhteita sekä esoteriaa ja kirjallisuutta. Historiallisessa sekä kielitieteellisessä tutkimuksessa on tarkasteltu vaikkapa astrologisia tai alkemistisiä tekstejä sekä magian historiaa.⁸

Vaikka esoterian tutkimus on ollut pitkälti miesten tekemää ja miestoimijoihin kohdistuvaa, poikkeuksiakin on ollut, ja erityisesti 2010-luvulla naistutkijoiden ja naistoimijoihin kohdistuvan tutkimuksen määrä on kasvanut. Tällöin tarkasteltavina ovat olleet esoteeristen liikkeiden merkkihenkilöt, kuten Teosofisen seuran perustaja Helena Petrovna Blavatsky, hänen seuraajansa Annie Besant sekä keskeinen spiritualismin kehittäjä Emma Britten Harding.⁹ Erityisesti brittiläisessä historian tutkimuksessa on nostettu esiin esoterian kulttuurihistoriallinen konteksti ja merkitys olennaisena osana 1800–1900-lukujen taitteen modernisaatiota, kulttuuria ja taidetta sekä sukupuolipoliittikkaa. Tutkituksi ovat tulleet vaikkapa Teosofisen seuran vahvat kytkökset niin naisten vapauttamista ajaneeseen suffragettiliikkeeseen kuin työväenliikkeeseen.¹⁰

1800-luvun puolivälissä Yhdysvalloissa syntynyt ja nopeasti Euroopassa levinnyt spiritualistinen liike keräsi ja kokoaa edelleen piiriinsä nimenomaan naisia. Naiset toimivat

⁷ Stuckrad 2005; Hanegraaff 2012; Mahlamäki & Kokkinen tulossa, 2019.

⁸ Tosin tutkijat eivät ole välttämättä hyödyntäneet esoterian käsitteistöä. Ks. esim. Nenonen 1992; Stark 2006; Issakainen 2012; Mahlamäki & Mansikka 2010; 2013; Ockenström 2014; Varila 2016; Mehtonen 2017; Lappalainen 2018; Kokkinen 2019, tulossa.

⁹ Ks. esim. Godwin 1994; Kraft 1999; Sword 2002; Faxneld 2017.

¹⁰ Ks. esim. Owen 1989; Dixon 2001; Braude 1989; Sword 2002. Suomessa tällaista tutkimusta tehdään erityisesti Uuden etsijät -hankkeen piirissä. Ks. esim. Harmainen 2014; Kaartinen 2018; Kaartinen, tulossa; Kokkinen, tulossa 2019.

alusta asti meedioina, joiden välityksellä henkimaailman olennot välittivät viestejä joko yksityisissä tai julkisissa tilaisuuksissa, seansseissa tai yksityisemmin kanavoimalla, jolloin nimenomaan naistoimijoiden ikään kuin automaationa tuottamat tekstit, musiikki tai maalaukset saivatkin tekijäkseen usein miespuolisen henkimaailman hahmon. Spiritualistisen liikkeen Suomeen tuonut ja Suomen spiritualistisen seuran perustanut kirjailija Helmi Krohn voidaan nostaa esimerkiksi tällaisesta naisesta. Taiteentutkimus, erityisesti kuvataiteen ja kirjallisuuden tutkimus, on nopeasti kasvava alue länsimaisen esoterian tutkimuskentällä. Vaikka siinäkin tutkimuspainotus on miestaiteilijoissa ja heidän teoksissaan, on tutkimuksissa nostettu esiin myös taidekaanonin ulkopuolelle jätettyjä naistaiteilijoita ja -kirjailijoita.¹¹

Eletyn esoterian ja arkisen toimijuuden tutkimus on ollut tekstikeskeisen ja historiallisesti painottuneen länsimaisen esoterian tutkimuksessa vähäisempää. Sukupuoleen liittyviä teoretisointeja ei myöskään ole kovin paljon hyödynnetty. Yhtenä poikkeuksena voidaan nostaa esiin ruotsalainen uskontotieteilijä Manon Hedenborg White, joka hyödyntää Aleister Crowleyen kehittämää Babalon-hahmoa erittelevässä ja analyysoivassa tutkimuksessaan vahvasti tuoretta feminististä tutkimusta ja queer-teoretisointia. Tutkimuksessa on mukana myös osallistuvasta havainnoinnista ja haastatteluista koostuva empiirinen osuus, joka valottaa seksuaalimagian merkitystä Thelema-liikkeen harjoittajien elämässä sekä binääristä sukupuolijakoa haastavia sukupuolen ja seksuaalisuuden tulkintoja.¹²

Myös norjalainen teologi Jone Salomosen (2002) on yhdistänyt tekstianalyysiä ja etnografiaa tutkiessaan yhdysvaltalaisen wicca-papittaren Starhawkin ympärille kehittyntä avoimen feminististä uusnoituutta oppina ja elämänmuotona. Uushenkisyydestä ilmestyy jatkuvasti uusia etnografisesti toteutettuja tutkimuksia joko yleisesti naisvaltaisen tai spesifimmin feministisen henkisyiden variaatioista, joissa painottuvat uskontoperinteiden yhdisteleminen, arjen ja henkisen todellisuuden kosketuskohdat, moniaistiset rituaaliset ja lumoamisen käytännöt sekä luonnon pyhittämisen, voimaantumisen ja muutoksen mahdollisuuden teemat.¹³ Arjen esoteerista toimijuutta onkin luontevaa lähestyä nykykontekstissa, jolloin tutkija voi havainnoida ja haastatella tutkittavia. Kuitenkin myös historiallisesti painottunut

¹¹ Krohnista ks. Leskelä-Kärki 2006; spiritualistisesta liikkeestä sukupuolen näkökulmasta ks. Trzebiatowska & Bruce 2012; Kalvig 2016; spiritualistisesta liikkeestä Suomessa ks. Holm 2016; Kaartinen & Leskelä-Kärki, tulossa; Kaartinen, tulossa. Esimerkkeinä vaikkapa ruotsalaistaiteilijat Hilma af Klint (1862–1944) ja Tyra Klee (1874–1951) sekä suomalainen antroposofikirjailija Olly Donner (1881–1956). Naiskirjailijoista ja esoteriasta ks. myös Wallraven 2015.

¹² Hedenborg White 2017.

¹³ Ks. esim. Macpherson 2008; Fedele 2012; Utriainen 2016; Hulkkonen 2017.

tutkimus voi kirjeisiin, päiväkirjoihin ja muihin henkilökohtaisiin dokumentteihin tukeutuen tarkastella menneisyyden esoteeristen naisten toimijuutta. Analyysimme valottaa eri sukupolviin kuuluvien suomalaisten esoteeristen naisten toimijuutta ja hyödynnämme niin 1900-luvulla tuotettuja henkilökohtaisia dokumentteja kuin 2000-luvulla muodostettuja etnografisia aineistoja. Edelliset piirtävät taiteilijayksilön tarinaa ja jälkimmäiset myöhempää sekä samalla kirjavampaa ja populaarimpaa kuvaa esoteerisuudesta osana suomalaista kulttuuria ja katsomuksellista maisemaa.

Tekstiaineistosta esiin kääriytyvä esoteerinen toimijuus

Esimerkkinä suomalaisten naisten esoteerisesta toimijuudesta tarkastelemme ensin kirjailija-antroposofi Kersti Bergrothia (1886–1975), joka edusti niin varhaisia suomalaisia kouluttautuneita, kirjoittamisella itsensä elättäneitä naisia kuin ensimmäisen sukupolven antroposofia. Hän vieraili säännöllisesti kansainvälisen antroposofisen liikkeen päämajassa Goetheanumissa Sveitsissä, toimi suomalaisen antroposofisen liikkeen johtotehtävissä, toteutti antroposofian opetuksia sekä kirjailijan työssään että yksityiselämässään ja otti osaa julkiseen keskusteluun puolustaen ja levittäen antroposofisia virikkeitä suomalaiseen yhteiskuntaan erityisesti 1920–1940-luvuilla. Bergrothin elämään ja maailmankatsomukseen sekä toimijuuteen pääsyn mahdollistavat hänen kirjoittamansa, arkistoihin tallennetut kirjeet, hänestä tehdyt haastattelut sekä monenlaiset julkaistut tekstit: romaanit, muistelmat ja lehtikirjoitukset.¹⁴

Viipurilaissyntyinen Kersti Bergroth oli osa suomalaista sivistyneistöä. Ruotsinkielisen pappisperheen lapset saivat suomenkielisen koulutuksen, ja perheen kaikki neljä tytärtä suorittivat ylioppilastutkinnon jatkaen opintojaan yliopistossa. Kersti Bergroth opiskeli ranskaa, taidehistoriaa ja estetiikkaa. Valmistuessaan maisteriksi vuonna 1910 hän päätti opettajuuden sijaan valita kirjailijan ammatin. Hänen ensimmäiset teoksensa olivat ruotsinkielisiä romaaneja, jotka kuvasivat urbaania ja maailmankatsomusta vailla olevaa elämää. Sellaista Bergroth koki itsekkin eläneensä: hän oli hylännyt nuoruudessaan vanhempiansa ja lapsuutensa pietistisen kristillisyyden ja valinnut uskonnottonan, ateistisen maailmankatsomuksen.

¹⁴ Täydellinen luettelo käytetystä lähdeaineistosta löytyy teoksesta Mahlamäki 2017.

Ensimmäisen, puolison kuolemaan päättyneen avioliittonsa aikana hän ryhtyi pohtimaan henkisiä kysymyksiä ja tutustui brittiläisen teosofi Annie Besantin teoksiin, joissa maailmaa tarkasteltiin sekä materiaalisena että henkisenä ilmiönä erityisesti aasialaisten uskontojen näkökulmasta. Lukemisen myötä tapahtunutta mielen avautumista seurasi omakohtainen henkinen kokemus, jota hän kuvaa elämänsä viimeisinä vuosina kirjoittamissaan muistelmissa:

Näen edessäni katukuvan. Korkeavuorenkadun molemmat kiviset rakennusmuurit, jotka nousevat mäkeä ylös. Niiden taustana on taivas. Yhtäkkiä näky muuttuu. Kadun yläpäässä olevat rakennukset harvenevat, tulevat läpinäkyviksi. Niiden takana on toinen, kevyempi maisema. Samassa tiedän, että se on henkinen maailma.¹⁵

Pian tämän jälkeen Bergroth alkoi tutkia antroposofian perustajan Rudolf Steinerin tekstejä ja omaksui elämäänsä vahvasti määrittäneen henkisen maailmankatsomuksen. Antroposofia tarjosi hänelle mahdollisuuden palata vanhempien hengellisyyteen, mutta muuttuneessa, kehittyneemmässä muodossa. Nuoruuden etsivän vaiheen jälkeen Bergroth kotiutui uudenlaista uskonnollisuutta edustavaan liikkeeseen, joka välitti esoterian perinteitä 1900-luvun eurooppalaisille.¹⁶

Jos teosofia voidaan nähdä miltei prototyyppisenä esoterian edustajana, sellaiseksi määrittäytyy myös teosofiasta irtautunut antroposofia. Niin antroposofia ja liikkeen vuonna 1912 perustanut Rudolf Steiner kuin Kersti Bergrothin yksityisissä ja julkisissa teksteissään välittämä maailmankatsomus asettuvat artikkelin alkupuolella esiteltyyn Antoine Faivren esoterian typologiaan vaivattomasti. Steinerin ajattelun keskiöstä löytyy vastaavuusoppi (1) eli ajatus siitä, että asioilla on sekä materiaalinen että henkinen puolensa ja että henkisen ja materiaalisen maailman asiat ja ilmiöt vastaavat toisiaan. Tähän kytkeytyy ajatus elävästä luonnosta (2), siitä että näkemämme materiaalisen maailman – niin luonnon kuin rakennetun – sisässä ja lomassa on henkinen maailma ja että maailman näkyvä ja näkymätön puoli muodostavat yhtenäisen kokonaisuuden. Tietoa henkisestä maailmasta saavutetaan Steinerin seuraajilleen opettamalla henkisillä ja meditatiivisilla harjoituksilla eli mielikuvituksella (3),

¹⁵ Bergroth 1973, 93–94.

¹⁶ Ks. Mahlamäki 2015, 2017.

ja harjoitusten myötä ihminen muuttuu, kehittyy henkisesti ja kulkee eteenpäin henkisel­lä tiellään (4).¹⁷

Antroposofian opetukset jakautuvat eksoteeriseen eli kaikkien saatavilla olevaan tietoon ja esoteeriseen, vain tietylle ryhmälle välittyvään ja välitettävään tietoon, joka avautuu vasta henkisten harjoitusten myötä. Okkultiksi liikkeen voi nimetä sen perusteella, että siinä tutkitaan näkymättömiä, piilossa olevia voimia eli henkistä todellisuutta.¹⁸

Kersti Bergrothille antroposofian harjoittaminen oli arkista työtä: meditoimista, Steinerin ja muiden antroposofien tekstien lukemista ja niiden pohtimista sekä yhteisiä keskusteluja toisten samanmielisten kanssa – toimijuutta motivoi luottamus henkisen maailman olemassaoloon. *Antroposofia*-lehdessä julkaistussa tekstissään hän kuvaa arkista elämäänsä:

Antroposofi tietää että kaikenlaisten voimien harjoittelu on hänen velvollisuutensa. Ajatusten harjoittelu, keskittelykyvyn harjoittelu, monen muun sielunkyvyn tehokkaammaksi kehittäminen, siinä on juuri – eräältä näkökannalta katsottuna – se lisä, minkä antroposofia tuo kristityn elämään. – – Hyvinä päivinä hän pitää sellaisia, jolloin hän jaksaa pysyä hiljaa ja lukea antroposofiaa, jolloin hänellä on voimia mediteeraamiseen, jolloin hänen sielunsa on tyyni ja kuvastaa tähtiä.¹⁹

Bergroth ei jättänyt jälkeensä päiväkirjoja, joten antroposofian merkitystä hänen arjessaan pitää hahmottaa muista lähteistä. Vaikka hän kirjoitti elämänsä aikana valtavan määrän kirjeitä, vain murto-osa niistä on säilynyt tutkijoiden luettaviksi. Virallisluontoisissa kirjeissään kustantajalleen Bergroth on arvonsa tunteva kirjailija, joka vaatii kustantajaa julkaisemaan uusintapainoksia vanhoista teoksista, julkaisemaan uusia ja mainostamaan julkaisuja paremmin. Ystäville kirjoitetuissa kirjeissä arki näyttyy haasteellisempänä: rahat ovat vähissä, terveys reistailee, lisäksi vaivaavat sekä työrauhan puute että yksinäisyys.²⁰

¹⁷ Stuckrad 2005; Faivre 1994; Mahlamäki, tulossa. Ks. myös Ketola & Sohlberg 2012. Vastaavuusoppi voidaan nähdä keskeisenä avaimena myös Kersti Bergrothin ajatteluun, ks. Mahlamäki 2017.

¹⁸ Steiner 1981, 9–10.

¹⁹ *Antroposofia. Henkityeellinen aikakauslehti* 1926.

²⁰ Mahlamäki 2017.

Ystäville ja sukulaisille lähetetyissä kirjeissä Bergroth miltei poikkeuksetta käsitteli myös maailman henkistä puolta. Kirjeet jakautuivat maallisten ja materiaalistien kysymysten sekä henkisten asioiden käsittelyyn. Usein nämä alueet oli jopa asetettu erilleen viivalla. Bergroth kirjoitti lukemistaan kirjoista ja lupasi lainata ystävilleen hyväksi havaitsemiaan teoksia. Hän pohti lukemaansa; usein pohdinnan alle päätyi jokin Steinerin ajatus. Hän kirjoitti henkisistä asioista myös niille ystävilleen, jotka eivät jakaneet hänen maailmankatsomustaan. Hän lähetti kirjeissään virikkeitä, jotta myös nämä löytäisivät itsestään henkisen tien kulkijan.²¹ Kirjeessään pikkuserkulleen Anni Swanille hän suosittelee sopivaa lukemista ja kuvaa antroposofin elämää ankarana henkisenä työnä:

Se [antroposofinen] maailmankatsomus vaikuttaa ihmisen koko olemuksessa, herättäen voimia ja luovaa mielialaa. Se on vaikeatajuinen ja raskas – – mutta juuri sen ankaran työn kautta mikä siihen täytyy panna se vaikuttaa muovailevasti koko ihmiseen.²²

Antroposofiassa on henkisen puolen lisäksi materiaallinen, aineellinen puolensa: erilaiset käytännön sovellukset maanviljelyyn, lääketieteen ja sairaanhoidon, koulutuksen, arkkitehtuurin ja taiteen alueilla. Jokaisen antroposofin velvollisuus on edistää toiminnallaan antroposofian virikkeiden leviämistä yhteiskunnassa. Sekä *vita contemplativa*, sisäinen ja meditatiivinen elämä, että *vita activa*, elämä aktiivisena yhteiskunnan jäsenenä, tuli sovittaa yhteen. Se, millä tavalla tämä toteutui, riippui ihmisen asemasta ja paikasta. Bergroth toteutti aktiivisuuttaan aivan erityisesti kirjailijan työssään.²³ Taiteilijan kutsumustaan hän kuvasi haastattelussa:

Minulle on annettu määrätty tehtävä, määrätty edellytykset ja ne ovat minun kohdallani siis taiteilijan edellytykset. Olen pieni taiteilija tai suuri taiteilija, se ei kuulu tähän, mutta minä olen taiteilijaksi luotu. Ja se, miksi ihminen on luotu, se on kuitenkin tärkeintä hänen todellisessa kohtalossaan.²⁴

²¹ Mahlamäki 2017.

²² Kersti Bergrothin kirje Anni Swanille. Anni Swanin kokoelma, SKS, 920:22:12.

²³ Ks. esim. Kühl et al. 2010.

²⁴ Kastehelmi Karjalaisen haastattelu 1970. Kastehelmi Karjalaisen kokoelma SKS.

Kun teosofian opetukset suuntautuivat kohti itämaisia uskontoja, kuten buddhalaisuutta ja hindulaisuutta, nosti Steiner antroposofian keskiöön paitsi ihmisen myös Kristuksen. Hänen tulkintansa evankeliumeista ja Jeesuksen elämästä ja opetuksista poikkeavat siitä, miten kristilliset kirkot ne näkevät. Monet papit suhtautuivatkin kriittisesti antroposofian tulkintoihin. Suomessa erityisesti 1930-luvulla käytiin aiheesta kiihkeää keskustelua. Tunnetuin kiistakirjoitus oli teologi, sittemmin dogmatiikan professori Osmo Tiililän teos *Salatiede päivänvalossa* (1937), jossa hän hyökkäsi yksityiskohtaisesti Steineria ja hänen evankeliumitulkintojaan kohtaan, mutta myös suomalaisia antroposofejia, erityisesti Kersti Bergrothin tuolloin julkaisemaa *Päiväkirja*-lehteä kohtaan. Tiililä kertoi lehden salakavalasti levittävän Steinerin ajatuksia suomalaisille lukijoille. Tiililä näki antroposofian houkuttavan nimenomaan sivistyneistön onnettomia naispuolisia etsijöitä, jotka haluavat kuulla kaikkea uutta, ”olipa se miten tolkutonta tahansa”. Bergroth – eikä seuran miespuolinen johtajisto – nousi julkisuudessa vastaamaan Tiililälle ja puolustamaan antroposofiaa. Hän toi vastineessaan esiin seikan, jota muissakin tilanteissa korosti: antroposofin uskonto on kristinusko. Hänelle antroposofia oli kristinuskon kehittyneempi muoto.²⁵

Kersti Bergrothin esoteerinen toimijuus kääriytyy auki paitsi kirjeistä myös lukemalla tarkkaan hänen julkaistuja teoksiaan. Hänen kuten muidenkin esoteeristen kirjailijoiden kohdalla voidaan puhua teosten kaksoisviestistä, jolloin lukijalle tarjoutuu kaksi erilaista merkitystasoa riippuen siitä, kuuluuko hän suureen yleisöön vai onko asiaan vihkiytynyt sisäpiiriläinen, jolle vaikkapa antroposofiset ideat ovat tuttuja. Bergrothin teoksia voi lukea nuoriso-, viihde- tai taideromaaneina, mutta niistä löytyy myös tekstin pinnan alla kulkeva antroposofinen viesti, joka välittää tietoa henkisestä maailmasta materiaaliseen.²⁶ Bergrothin välittämä viesti kertoo esimerkiksi siitä, miten karman laki on totta eli tässä elämässä kohtaamamme vaikeudet saattavatkin olla peräisin edellisen elämämme toiminnasta. Tähän kytkeytyy kiinteästi ajatus jälleensyntymästä, siitä että ihminen syntyy tähän maailmaan useita kertoja. Kun antroposofi tapaa ihmisen, joka tuntuu heti läheiseltä, hän olettaa heidän kohdanneen toisensa jo aiemmassa elämässä. Itäisten uskontojen käsitemaailman lisäksi mukana on myös käsitys sielusta sekä esoterian ajatusmaailmassa keskeinen vastaavuusoppi,

²⁵ Tiililä 1937; Mahlamäki 2017, 162–165. Ensimmäisen polven antroposofit ja erityisesti suomalaiset antroposofit korostivat antroposofian kristillisyyttä ks. Boguslawski 2017; tulossa.

²⁶ Bauduin & Johnsson 2018, 20; Mahlamäki 2017; Kokkinen, Mahlamäki & Leskelä-Kärki, tulossa.

jonka mukaan ulkoinen heijastaa sisäistä: Bergrothin romaaneissa henkilöhahmojen ulkonäkö ja toiminta heijastavat heidän sieluaan, heidän sisäisyyttään.²⁷

Vaikka Kersti Bergroth oli kahdesti avioliitossa ja hänellä oli pitkä suhde naimisissa olevaan mieheen ja useita miespuolisia ystäviä, hänen lähipiirinsä muodostui esoteerisesti ajattelevista naisista. Hänen sisarensa toimivat aktiivisesti antroposofien piirissä, puhuen, kääntäen ja kirjoittaen. Niin sanottu Päiväkirjan piiri 1930-luvulla oli sekin naisvaltainen. Elämänsä viimeiset vuosikymmenet Bergroth asui Roomassa ystävättärensä, antroposofi Liisa Ottosen kanssa. Myös hänen lähimmät kirjailijaystävänsä olivat naisia. Bergrothin kautta katsoen antroposofia näyttääkin liikkeeltä, jolla oli jotain erityistä annettavaa nimenomaan 1900-luvun alkupuolen ja puolivälin suomalaisille naisille. Se tarjosi mahdollisuuden yhdistystoimintaan, julkiseen puhumiseen ja kirjoittamiseen sekä yhdessä toimimiseen yhteiskunnan kehittämiseksi edistäen esimerkiksi antroposofisen taiteen ja liikunnan harjoittamista tai mahdollistaen Steiner-pedagogiikan tai antroposofisen hoitotieteen kehittämistä Suomessa.²⁸

Antroposofia tarjosi Bergrothille arkea rytmittävän ja merkityksellistävän elämäkatsomuksen mutta myös materiaalista maailmaa ja yhtä ihmiselämää laajemman tulkintakehyksen, johon hän asetti niin oman ja läheistensä elämät sekä koetut vastoinkäymiset kuin vaikkapa koko kansakunnan historian. Näin mikään koettu tai kohdattu ei ollut sattumaa, vaan kohtaloa – osa suurempaa henkistä järjestystä ja kokonaisuutta. Tässä elämässä kohdatut epäonnistumiset ja vastoinkäymiset hän tulkitsi tästä laajemmasta, useiden elämien mittaisesta, henkiseen kasvuun kurrottuvasta näkökulmasta. Esimerkiksi avioerostaan hän kirjoittaa kirjeessä: ”Tällaiset tapahtumat ovat kai korkeammassa mielessä välttämättömiä, ne ovat kehityksemme vaatimia ja kohtalon järjestämiä. Meille kuuluu käsittää ne ja oikealla tavalla kutoa ne elämäämme.”²⁹

Spiritualismista tai henkiparantamisesta ei löydy merkkejä Bergrothia koskevasta aineistosta, mutta hän turvautui – erityisesti vanhemmalla iällään – antroposofisen lääketieteen tarjoamiin

²⁷ Mahlamäki 2017.

²⁸ Mahlamäki 2017.

²⁹ Kersti Bergrothin kirje Anni Swanille 27.10.1929. SKS KIA 920:22:22.

hoitoihin. Ja vaikka Bergroth ei enkelihenkisyyttä harjoittanut, niin hänelle – kuten kaikille antroposofeille – oli tätä aikakautta hallitseva arkkienkeli Mikaelin hahmo tärkeä.³⁰

Oman aikamme naisten esoteerinen henkisyys

Millaista olisi Kersti Bergrothin kuvitteellisten tyttärentyttärien sekä tyttärentyttärentyttärien suomalainen esoteerisuus? Tapasimme naisia tutkimusprojektissa, jossa kartoitettiin ja analysoitiin suomalaisen uskonnollisuuden muutoksia 2010-luvun alussa pääosin evankelisluterilaisen kirkon liepeillä ja ulkopuolella. Yksi tuolloin silmiinpistävä ilmiö oli naisten kasvava kiinnostus enkeleihin.³¹ Enkeliuskoa on mahdollista lähestyä esoteeristen perinteiden kansanomaisena ja demokratisoituneena sekä erityisen vahvasti nais erityisenä muotona – tutkimuksen mukaan jopa yli 90 % siihen osallistuneista on naisia.³² Enkeleistä kiinnostuneiden piiriin osallistumisen kynnyks on matala, sillä muodollisia initiaatioita tai liittymistä ei tarvita, ja enkeliusko tai -henkisyys puhuttelee naisia läpi suomalaisen yhteiskunnan kerrosten – tutkitut kuuluivat moniin ammatillisiin ja sosioekonomisiin ryhmiin, joskin heidän koulutustasonsa oli verrattain korkea. Kiinnitämme huomion erityisesti sellaisiin tutkimusaineistossa esiintyviin piirteisiin kuten suorat maininnat esoteerisista perinteistä sekä esiin tulevat käsitykset maailmassa vaikuttavista voimista ja välittäjistä sekä usko jälleensyntymiseen ja sielunsopimukseen. Tärkeää on lisäksi aineistosta välittyvä käsitys mielikuvituksesta ja intuitiosta sekä niihin kytkeytyvistä käytännöistä tiedon muotona ja elämän tärkeänä voimavarana. Oman aikamme naisten puheessa ja teoissa rakentuu kiinnostavia moniulotteisia katsomuksia ja lumottua toimijuutta.

Suosituin enkeleistä kiinnostuneiden naisten ilmaisema identiteetti oli ”henkinen ihminen”, seuraavaksi suosituksi nousi ”kristitty” – määritelmä, jota myös Bergroth käytti itsestään.³³

Tutkimukseen kuuluvassa kyselyssä ei kovin tarkkaan eroteltu erilaisia esoteerisia perinteitä

³⁰ Antroposofisen näkemyksen mukaan seitsemän arkkienkeliä vuorottelee ajanhenkinä. Vuodesta 1879 asti on eletty aikaa, jolloin on Mikaelin vuoro toimia ajanhenkenä. Rudolf Steinerin vuoden 1919 luennot arkkienkeli Mikaelista löytyvät Rudolf Steiner -arkistosta: https://wn.rsarchive.org/Lectures/MissMich/MisMic_index.html.

³¹ Tutkimuksen aineiston muodostivat vuosina 2010–2012 tehdyt noin kaksikymmentä haastattelua (yksilö- ja ryhmähaastatteluja), eri tilaisuuksissa tehdyt havainnoinnit sekä niihin liittyvä materiaali, kysely (N263), erilainen mediamateriaali sekä kirjallisuus. Haastattelut on tallennettu Åbo Akademin Folkloristiska arkivetiin osana tutkimushanketta ”Post-secular culture and a changing religious landscape in Finland”. Muu aineisto on tekijän hallussa. Tutkimusprosessia ja sen aineistoja on myös avattu julkaistussa tutkimuspäiväkirjassa (Utriainen 2017).

³² Mikkola 2014; Ramstedt & Utriainen 2017; vrt. Trzebiatowska & Bruce 2012, 64–66.

³³ Mikkola 2014; Utriainen 2017. Hyvin samanlaisia tuloksia saivat Ketola & Sohlberg (2012) uushenkisen *Ultra*-lehden lukijoiden parissa tehtyyn kyselytutkimukseen.

eikä haastatteluissa suoraan kysytty tätä, joten on mahdollista, että esoteerisuus olisi esillä tarkkarajaisemmin, jos sitä olisi eksplisiittisesti selvitetty. Tästä huolimatta kaikki haastateltavat nostivat esiin joko esoteerisiksi lukeutuvia traditioita tai runsaasti tutkimuksessa esoteerisuudeksi käsitettäviä korostuksia ja piirteitä. Se, että niitä nousi esille spontaanisti ja kysymättä, kertoo niiden olevan osa suomalaisten katsomuksellista maisemaa, kulttuuria ja tarinoita tänä päivänä.

Enkeleistä kiinnostuneiden parissa tehdyssä kyselyssä, haastatteluissa ja etnografisen kenttätöön dokumentoimissa tilanteissa esiin nostettuja perinteitä olivat etenkin teosofia, antroposofia ja ruusuristiläisyys sekä yleisemmin ja väljemmin (uus)henkisyys.³⁴ Länsimaisen esoterian ohella esillä olivat myös itäiset uskontoperinteet hindulaisuus ja buddhalaisuus. Joskin spiritualismista liikkeenä tai perinteenä puhuttiin vain harvoin, sen piirissä keskeiset medioistunnot ja -kyvyt nousivat monesti esille. Moni nainen kertoi olevansa hyvin laajasti kiinnostunut eri uskonnoista ja maailmankatsomuksista etsiessään omaa henkistä polkuaan. Kristinuskon ja luterilaisuus saivat tässä etsinnässä keskenään erilaisia arvolutauksia ja merkityksiä: joissakin haastatteluissa kristinuskon oli oman uskonnollisuuden ja identiteetin vahva kulttuurinen ankkuri, kun taas toisissa siihen suhtauduttiin kriittisesti. Yleisesti voi kuitenkin sanoa, että perinteinen ja tuttu enkelin hahmo³⁵ sekä suomalainen luterilainen kulttuuri jollain tavoin – myönteisemmin, kriittisemmin tai ristiriitaisesti – kytki kristinuskon mukaan kaikkiin kuultuihin tarinoihin. Enkeleistä kiinnostuneiden uskonnollisista taustoista löytyi niin valtavirran luterilaisuutta kuin etenkin lapsuudenperheen osalta mainintoja erilaisista herätysliiketaustoista ja vapaakirkollisista liikkeistä sekä uskonnottomuudesta.

Naisia ja esoteerisia perinteitä 2000-luvulla

Piirrämmme ensin esiin kolmen keski-ikäisen naisen tarinan, joista löytyy mainintoja esoteerisista perinteistä sekä esoteerisen ajattelun ja käytäntöjen piirteitä. Sen jälkeen tuomme tarkasteluun mukaan myös muita haastatteluja. Riitaksi, Pirjoksi ja Mirjaksi

³⁴ Ruusuristiläisyydellä viitataan esoteeriseen virtaukseen ja liikkeisiin, jotka katsovat juureutuvansa oletetusta 1600-luvun Ruusuristin salaisesta veljeskunnasta. Nykypäivän ruusuristiläisyys viittaa 1800-luvulta alkaen syntyneisiin henkisiin liikkeisiin kuten Amorc tai Pekka Ervastian Ruusu-risti. Ks. Sohlberg 2019. Uushenkisyydellä voidaan tarkoittaa monenlaisia asioita. Käsitteeseen liittyvästä määrittelystä ks. Ramstedt & Utraiainen 2017; Mahlamäki & Kokkinen, tulossa 2019.

³⁵ Kiinnostavaa kyllä moni tutkittava mainitsi suosikikseen arkkienkeli Mikaelin. Tätä saatettiin selittää joko enkelin miehekkyydellä tai suojelutehtävällä.

nimeämämme naiset voisivat ikänsä puolesta olla Kersti Bergrothin tyttärentyttäriä sikäli, että he ovat 1940- ja 1950-luvulla syntyneitä pitkän linjan etsijöitä Suomessa esillä olleiden kansainvälisten vaikutteiden värittämässä esoteeristen perinteiden maastossa. He ovat omissa piireissään tunnettuja toimijoita, joita voi suomalaisessa kontekstissa jopa verrata globaalin enkeliuskon naispuolisiin johtotähtiin, joita ovat irlantilainen Lorna Byrne, brittiläinen Diana Cooper, kreikkalainen Maria Zavou sekä yhdysvaltalaiset Elizabeth Prophet ja Doreen Virtue, ja joiden tuotanto ja toiminta olivat haastatelluille tuttuja ja tärkeitä kulttuurisia resursseja.

Riitta teki pitkän uran it-alalla, mistä hän uupumisen jälkeen siirtyi toimimaan energiahoitajana ja kouluttajana. Hän on evankelisluterilaisen kirkon jäsen, omien sanojensa mukaan ”tämmönen tavallinen luterilainen, perusluterilainen, kerran – – jouluna kirkkoon”. Hänen elämäntarinaansa sisältyy teosofinen ja ruusuristolainen vaihe, joka on myöhemmin johtanut vähemmän opillisesti painottuneeseen ja väljempirajaiseen henkisytyteen, johon nivoutuu myös fysiikan käsityksiä energiasta, mikä ei ole lainkaan vierasta esoteerisuuden historiassa. Riitan kursseille osallistujat suhtautuivat häneen henkisenä opettajana, jonka puoleen voi kääntyä monissa elämän muutoksissa ja saada opastusta siinä, miten nivoa henkisyys osaksi haastavaa ja epävarmaa arkea ja modernia elämää. Tämä kertoo siitä, että naiset eivät kokeneet voivansa pitää henkisytyttä aina avoimesti esillä sosiaalisissa tilanteissa. Riitan kursseilla käydään läpi sekä perinteisen kristillisiä että esoteerisia enkeliperinteitä ja niihin liittyviä rituaalisia harjoitteita, kuten meditaatioita, enkelihoidoja ja enkelikorttien luentaa. Kurssin työkirjan mukaan mielikuvitus on tärkeimpiä ihmisen lahjoja ja voimavaroja elämässä.

Pirjo on kuvataiteilija, joka työskentelee lisäksi henkisytyden asiantuntijana. Hän pitää itseään vahvasti kristittyinä. Pirjo kertoo olevansa luterilainen, joskaan ”en oo tyypillinen niinku luterilainen. Mä olen vapaa – – mä uskon – – Jumala on rakkaus, kaikkiallinen rakkaus – – Uskonto ei saa kahlita.” Pirjo puhuu haastattelussa vuosikymmeniä aiemmin saamastaan vaikuttavasta Jeesus-näystä, säännöllisellä ehtoollisella käymisen tärkeydestä sekä itselleen tärkeästä antroposofiseen ajatteluun ja kristilliseen uushenkisytyteen kuuluvasta Kristus-energiasta ja ”Pyhän hengen lahjoista”. Haastattelu pitää sisällään myös tarinoita suvun historiassa kulkevasta enteiden näkemisestä, omasta kuolemanraajakokemuksesta, kiinnostuksesta telepatiaan, ufoihin ja erilaisiin energioihin. Pirjon tarinasta löytyy selkeitä spiritualismin piirteitä: hän toimii selvänäkijänä ja meediona, joka kanavoi tuonpuoleiseksi

ymmärrettyjä henkiä ja energioita, myös enkeleitä. Yksityiskohtana voi mainita, että kaksi muuta tutkimuksessa haastateltua naista oli osallistunut Pirjon meediatilaisuuteen ja kokenut sen hyvin eri tavoin: yhdelle se oli tuonut kauan toivottuja vastauksia pitkään kiusanneisiin kysymyksiin, kun taas toinen oli kokenut sen pettymyksenä.

Mirjan tarina alkaa kuvauksella herkästä työstä, joka on lapsena joutunut salaamaan kokemuksiaan henkimaailmasta väheksynnän, fyysisen rangaistuksen ja jopa psyykkisesti häiriintyneeksi leimaamisen pelosta. Myöhemmin hän on saanut esimerkiksi enkelikokemuksia etenkin meditaation ja unien välityksellä. Mirja on kouluttautunut sairaanhoito- ja terapia-alalle sekä Suomessa että ulkomailla. Hänen elämäntyökseen on muodostunut henkisen terapian koulutus – meditaatio, energiahoidot, symbolioppi, aurakirurgia – joka auttaisi ihmisiä löytämään ”oman minänsä”. Haastattelussa Mirja puhuu siitä, kuinka hänelle tutussa Keski-Euroopassa suhtaudutaan Suomea paljon avoimemmin esimerkiksi homeopatiaan ja muihin vaihtoehtoisiin ja täydentäviin hoitoihin. Mirja liittää enkelikokemukset henkisyteen ja samalla erottaa ne uskonnosta: ” – – eihän pienillä lapsillakaan mitään yhteyttä kristinuskoon siinä mielessä oo ja ne kokee ne todella vahvana vielä ja elää niitä, ja näkee niitä”. Suoraan kysyttäessä hän nimeää uskonnokseen luterilaisuuden, jonka värittämään kulttuuriin on syntynyt. Hän ei kuitenkaan kuulu kirkkoon, jonka hän kokee konservatiiviseksi ihmisten henkisiä tarpeita kohtaan. Selvärajaisia esoteerisia perinteitä Mirja ei haastattelussaan mainitse.

Esoteerisuuden osia ja elementtejä 2000-luvun naisten elämässä

Riittaa, Pirjoa ja Mirjaa nuorempien vastaajien – Bergrothin kuvitteellisten tyttärentyttärentyttärien – puheessa ja vastauksissa nousivat vielä harvemmin pintaan selvärajaiset tai nimetyt esoteeriset perinteet. Sen sijaan maininnat erityisesti joogasta ja meditaatiosta sekä kiinnostus Suomessa moneen otteeseen vierailutta hindulaista henkistä opettajaa Äiti Ammaa kohtaan toistuivat. Halu perehtyä sellaisiin energiahoitoihin kuten Japanista Havaijin kautta rantautunut reiki tai muihin kanavointina toteutuviin rituaaleihin löytyi melkein kaikkien haastateltavien puheesta. Monet mainitsivat omakohtaisia enkeli- ja vainajakokemuksia. Kaikkien haastatteluista löytyi ajatus sellaisesta maailmankaikkeudesta, jossa enkeleiden kaltaiset välittäjähahmot yhdistivät erilaisia maailmankaikkeuden tasoja toisiinsa. Mielikuvituksen käytön ja intuition merkitystä korostettiin tärkeinä välineinä.

Tarinoissa kulki lisäksi yleisesti juonne, että kaikkeen mitä tapahtui, sisältyi jokin syvempi tarkoitus, mikä löytyy myös Bergrothilta.

Enkeleistä tai muista hengistä ja energioista puhuttiin sekä jumalallisina että kosmisina voimina, jotka saattoivat ihmiset perimmäisiksi ymmärrettyjen voimanlähteiden yhteyteen. Enkelit edustivat vuoroin kristillistä Jumalaa tai elävää ja ihmisten kanssa kommunikoivaa maailmankaikkeutta. Esoteerisen vastaavuusopin mukaisesti ne saatettiin yhdistää esimerkiksi eri väreihin, mineraaleihin, intialaisesta jooga- ja parannusperinteestä tuttuihin kehon energiakeskuksiin (chakroihin), tunnetiloihin tai viikonpäiviin. Viimeksi mainittu ajatus löytyy jo keskiajalta ja esimerkiksi kelttiläisestä kristillisyydestä.

Omien tunteiden kanssa sinuiksi tuleminen ja niihin kytkeytyvän voiman ”puhdistaminen” ja kultivoiminen olivat paljon esillä naisten haastattelupuheessa ja niihin keskittymistä pidettiin tärkeänä. Samat piirteet ovat esillä suuressa osassa enkeleihin liittyvää kansainvälistä naisten kirjoittamaa kirjallisuutta.³⁶ Tunteet ja energiat saatettiin jopa käsittää saman asian sisäiseksi tai ulkoiseksi muodoksi. Tunnepainotus ja -puhe saattaa olla yksi syy enkeliuskon naisvoittoisuuteen; tunnesuhteiden kanssa työskentely on perinteisesti kuulunut naisten kulttuurisiin taitoihin ja on sitä pitkälti yhä. Naisten uskonnolliseen kulttuuriin ovat lisäksi lukeutuneet arkiset hoivan ja parantamisen rituaalit sekä kommunikointi edesmenneiden ja tuonpuoleisten kanssa – taitoja ja käytäntöjä, joista kaikki löytyivät enkeleistä kiinnostuneiden naisten haastattelupuheesta ja dokumentoiduista tapaamisista.³⁷

Joskin suurin osa tutkittavista naisista oli Suomen evankelisluterilaisen kirkon jäseniä (74,5 %), miltei kaikki heistä uskoivat jollain tavoin jälleensyntymiseen. Teemasta puhuttiin paljon ja se motivoitiin etenkin elämän mielekkyyden ja oppimisen mahdollisuuden näkökulmista. Jälleensyntymistä ja karmaa pidettiin toimivina selityksinä sille, että ihmiset tekevät elämässään virheitä ja pyrkivät oppimaan niistä. Vaikka jotkut naiset kokivatkin jälleensyntymisajatuksen vaikeaksi yhdistää kristinuskoon, se oli tärkeä avatessaan positiivisen näkymän ihmisyksilön toimijuuteen ja mahdollisuuksiin kerryttää kokemuksia yhden elämän sijaan monen peräkkäisen elämän varrella sekä selvittää aiempien elämien mittaan kertyneitä ongelmia. Yhden haastateltavan sanoin: ” – – se Reiki Master -koulutus on

³⁶ Esim. Virtue 2011.

³⁷ Utriainen 2014; Keinänen 2014; Sered 1994.

tavallaan semmonen, et siin niinku puretaan kaikki niinku tämän elämän ja edellisten elämien niinku semmosia kipukohtia.”

Moni kytki jälleensyntymisen ajatukseen sielunsopimuksesta. Sen mukaan jokainen sielu laatii ennen syntymäänsä suunnitelman seuraavalle elämälleen. Sielunsopimus käsitettiin eräänlaiseksi väljäksi elämän käsikirjoitukseksi, joka tarkentuu elämänkulun myötä, ja johon voi tiettyssä määrin vaikuttaa. Sielunsopimuksesta ja karmasta vaihdetaan näkemyksiä myös naisten suosimilla internetin keskustelupalstoilla, mikä kertoo sen valumisesta esoteerisuudesta ammentavaan laajempaan kulttuuriin. Tuohon kulttuuriin kuuluu myös nuoria naisia, jotka hekin voisivat olla Kersti Bergrothin tyttärentyttäreitä tai jopa heidän tyttäriään.³⁸

Meditaation ohella tärkeiksi rituaalisiksi käytännöiksi tutkimukseen osallistuneiden naisten puheessa nousivat (kuva)taide ja parantaminen. Kumpikin näistä ymmärrettiin energian kanavoimiseksi näkyvän maailman ulkopuolisilta tai yläpuolisilta kaikkeuden tasoilta. Taide myös itsessään saatettiin mieltää tavaksi hoitaa tai parantaa. Enkelipäiviksi kutsutuilla messuilla Tampereella vuonna 2011 oli näytteillepanijoina lukuisia parantavia kuvia tekeviä taiteilijoita. Yksi nuori taiteilija kertoi, kuinka hän aluksi vastusti ajatusta maalata enkeleitä, yksisarvisia tai muita mielestään kliseisiä kuva-aiheita, mutta oli oman sairastumisen ja toipumisen prosessin myötä alkanut ymmärtää niiden mielekkyyden. Hän maalasi esimerkiksi asiakkaan lapsestaan (tai lapsenlapsestaan) tuoman valokuvan pohjalta kuvan lapsesta oman suojeleenkelinsä kanssa. Kaikki kolme tutkimuksessa haastateltua kuvataiteilijaa sekä yksi muusikko kertoivat tekevänsä taidetta kanavoimalla energiaa toisesta todellisuudesta, mikä on selvä perillinen esoteerisuuden automaattikirjoitukselle tai -maalaamiselle sekä lähisukulainen meedioinnille, joiden kaikkien parissa naiset ovat perinteisesti olleet vahvasti edustettuina.³⁹

Lopuksi

Kersti Bergrothin toimijuus ja identiteetti rakentuivat kirjoittamiselle ja antroposofian harjoittamiselle sekä niiden yhteenkietoutumisille niin yksin kuin yhdessä toisten naisten

³⁸ Ks. <https://keskustelu.anna.fi/threads/sielun-sopimus.1784491/> (Luettu 18.2.2019).

³⁹ Ks. Sered 1994, 181–194; Trzebiatowska & Bruce 2012, 24–61; Hulkkonen 2017.

kanssa. Bergroth hakeutui yksinäisyyteen kirjoittamaan, mutta kirjoittamalla hän myös rakensi ja ylläpiti yhteyksiä läheisiinsä, toisiin antroposofeihin sekä laajempaan lukevaan yleisöön. Bergrothin asettaa enkelihenkisyyttä harjoittavien naisten kanssa samalle esoteeriselle jatkumolle hänen uskonsa henkisen maailman olemassaoloon ja omakohtaiset kokemuksensa siitä sekä näkemys henkisten harjoitusten eli meditaation ja mielikuvituksen sekä taiteen kykyyn välittää tietoa tuonpuoleisesta. Tätä tietoa hän kirjailijana välitti omassa sanataiteellisessa ilmaisussaan. Bergroth myös uskoi, että ihminen syntyy maailmaan useita kertoja ja kantaa mukanaan edellisten elämiensä opetuksia ja seurauksia karman lain ohjaamana.

Niin Kersti Bergroth kuin enkeleistä kiinnostuneet oman aikamme naiset kuvasivat itsensä ”henkiseksi” pikemmin kuin ”uskonnolliseksi” ja pitivät uskonto(j)a joko konservatiivisina valtainstituutioina, jotka rajoittivat heidän toimijuuttaan, tai vaihtoehtoisesti näkivät perennialismin hengessä kaikkien uskontojen sisältävän henkiselle kehitykselle tärkeää viisautta. Valtaosa tutkimistamme oman aikamme naisista oli Suomen evankelisluterilaisen kirkon jäseniä. Syiksi jäsenyydelle mainittiin perinne ja kulttuuri-identiteetti tai arvostus kirkon sosiaalityötä kohtaan. Kersti Bergrothin käydessä 1900-luvun alkupuolella lävitse lyhyttä etsijän vaihettaan ja löytäessä itselleen pysyvän maailmankatsomuksen antroposofiasta, ei evankelisluterilaisesta kirkosta ollut edes mahdollista erota. Eroaminen mahdollistui vuoden 1923 uskonnonvapauslain myötä, mutta tuskin kukaan antroposofi irtautui kirkon jäsenyydestä. Kirkon ja sen pappien avoimesta vihamielisyydestä huolimatta antroposofit näkivät itsensä kristittyinä ja katsoivat edustavansa uutta reformaatiota, kristinuskon kehittyneempää muotoa.

Henkisyden toteuttamisen osalta kirkko kuitenkin koettiin etäiseksi ellei jopa torjuvaksi – niin 1900-luvulla kuin 2010-luvullakin. ”Henkisiä” kiinnostuksiaan ja katsomuksiaan naiset hyvin harvoin kutsuivat omasta näkökulmastaan katsottuna ”uskonnoksi”. Jotkut sanoivat olevansa uskonnoltaan kristittyjä tai luterilaisia ja samalla henkisiä ihmisiä. Bergroth taas näki itsensä kulttuurista ja yhteiskuntaa muuttavana aktivistina levittäessään teksteissään antroposofian siemeniä lukijoiden poimittavaksi. Tämä moni-identtisyys tai -katsomuksellisuus kertonee siitä, että naiset eivät syystä tai toisesta kokeneet luontevaksi asettua ulkopuolelta asetettuihin toisensa poissulkeviin kategorioihin. Samalla he tiedostivat, että tämä asettumattomuus saattoi olla hankalaa muiden silmissä.

Kyse on mahdollisesti katsomuksen ja identiteetin ohella myös toimijuudesta eli siitä, mitä ja millä keinoin, millaisissa suhdeverkostoissa ja yhteistoiminnan muodoissa naiset kokivat saavansa tärkeitä asioita aikaan elämässään. Tärkeää toimijuutta heidän elämäänsä ja arkeensa toivat esoteerisen henkisyyden tarjoamat kulttuuriset välineet, kuten ajatus jälleensyntymisestä ja näkymättömästä maailmasta sekä kaikkeudessa vaikuttavista energioista ja erilaisten asioiden vastaavuuksista, tai rituaalit ja mielikuviutus – hoitamisen, taiteen, yhteydenpidon ja elämän lumoamisen keinot. Oman aikamme naisten haastatteluissa häivähtivät monet Bergrothin elämäntarinasta tutut esoteeriset perinteet yhdistyneinä vielä uudempiin ja kirjavampiin aineksiin. Bergrothin henkisyyteen verrattuna oman aikamme naisten esoteerisuus tuli kenties myös lähemmäksi perinteistä kansanomaista uskontoa, jossa pidetään huolta arjen tärkeistä asioista – keskellä monesti kompleksista ja ristiriitaista modernia elämää, jossa naisille tarjoutuu uusia mahdollisuuksia mutta samalla asettuu hyvinkin perinteisiä odotuksia. Nämä eivät olleet Bergrothillekaan vieraita.

On mahdollista sanoa, että esoteerisuus voi tarjota moderneille suomalaisille naisille heidän uskonnollista tai uskonnotonta katsomustaan ja identiteettiään täydentävää näkemystä ja kokemusta. Esoteerisuus tarjoaa myös tilannekohtaista ja joskus jopa lumottua toimijuutta, jossa toimitaan yhdessä erilaisten ei-empiiristen toimijoiden kanssa. Esoteerisuutta heijastavan maailmankatsomuksen mukaan kaikki mikä tapahtuu on osa tätä juuri nyt elettyä elämää laajempaa kokonaisuutta. Jotkut naisista saavat esoteeristen välineiden myötä myös tärkeäksi koettua laajempaa sosiaalista tunnustusta ja toimijuutta, jopa auktoriteettiasemaa, naisten vertaisryhmissä ja henkisissä – myös kansainvälisiksi laajenevissa – verkostoissa. Yksi aivan keskeinen läpileikkaava teema naisten kerronnassa on into ja halu oppia sellaisia käsitteitä ja käytäntöjä, jotka avasivat uusia näkökulmia itsen, toisiin ja maailmaan sekä näiden välisiin jatkuvasti muuttuviin suhteisiin. Kersti Bergroth kertoi alituisesta – joskus raskaasta ja vaativastakin – tutkimustyöstään ja halustaan lukea ja oppia uutta, ja samanhenkinen painotus löytyy myös esimerkiksi seuraavasta vuonna 2011 tehdystä haastattelusta: ” – – tuli semmonen niinku kauhee tiedonnälkä että mä ahmin niitä kirjoja – – Siis silleen et koko ajan tuli niinku uusia ja uusia...”.

Sekä Bergroth että 2000-luvun enkeliuskoa harjoittavat naiset yhdistävät itäistä ja läntistä uskontoperinnettä esoterian jatkumoon. Artikkelin alussa mainitut Faivren typologian osat löytyvät niin Bergrothilta kuin pääosin nykypäivän naisilta, tosin osin muuntuneina. Näin he ovat samassa jatkumossa renessanssiajan alkemistien ja astrologien kanssa. Puhe

korkeammasta tiedosta ja sen saavuttamisesta on tuttua tämänkin päivän esoteriassa. Yhteistä on myös vakuuttuneisuus, tieto (ei ”usko”) siitä, että on olemassa henkimaailma, että materiaallinen maailma ei ole kaikki mitä on. Keinot ja välineet tavoittaa henkimaailma, ja kytkeä se jollain tavoin elettyyn arkeen, vaihtelevat, mutta vakaumus sen olemassaolosta pysyy.

Erojakin löytyy. Yksi eroavaisuus liittyy organisoitumisen väljentymiseen. Kun Bergroth toimi aktiivisesti järjestössä, joka määritteli opinkappaleet ja toimintaohjeet, 2000-luvun naiset määrittelevät itse oman henkisyytensä sisällön ja toteutuksen. Tämä on linjassa yleisen uskonnollisuuden muutoksen kanssa, jossa on siirrytty organisoidusta institutionaalisesta uskonnosta kohti väljärajaisempaa henkisyyttä. Myös esoteriatutkimuksessa uushenkisyys ja new age nähdään esoterian jatkumona ja popularisoitumisena. Toinen muutos liittyy etsijyyteen. Bergrothin kertomuksessa etsijyys on lyhyt vaihe kodin uskonnon ja uskonnottomuuden jälkeen, ennen kuin hänestä tulee ”löytävä” ja hän sitoutuu yhteen liikkeeseen. Oman aikamme naisille puolestaan etsijyys saattaa olla arvo itsessään, eikä se välttämättä samalla tavalla johda yhden henkisen kiinnostuksen löytämiseen.⁴⁰

Vaikka sekä antroposofia että enkeliusko pysyttelevät lähellä evankelisluterilaista kirkkoa ja kristinuskkoa, ne ovat kohdanneet paljon vastustusta, vähättelyä ja jopa halveksuntaa niin kirkon kuin maallisen kulttuurin taholta. Niin Bergroth 1900-luvulla kuin 2010-luvun enkeliuskoa harjoittavat naiset ovat joutuneet puolustamaan omaa kristillisyyttään ja oman henkisyytensä vakavastiotettavuutta. Vielä suurempaa vastustusta ovat joutuneet kohtaamaan ne naiset, joiden henkisyys kulkee kauempana kristinuskosta mutkittelevilla esoterian poluilla. Tällaisia ovat vaikkapa rituaalimagian tai satanismin harjoittajat sekä ufo-olentojen, yksisarvisten tai muiden fantasiamaailmaan sijoitettavien hahmojen kanssa yhteyksiä solmivat. Nämä esoterian marginaalialueet ovat niin kristillisen ja maallisen kuin uushenkisen kulttuurin sekä järjestäytyneiden esoteeristen liikkeiden hyljeksimiä ja hylkäämiä.⁴¹ Näin esoteriankin piirissä avautuu erilaisia, avarampia ja kapeampia, hyväksytympiä tai torjutumpia, toimijuuden paikkoja ja mahdollisuuksia.

⁴⁰ Etsijyydestä tarkemmin ks. Kokkinen, tulossa 2019; esoterian ja new agen jatkumosta ks. Hanegraaff 1998.

⁴¹ Hyljeksitystä tiedosta sekä suomalaisesta rajatiedon kentästä ks. Ramstedt 2018.

FT Tiina Mahlamäki (tituma@utu.fi) on uskontotieteen dosentti ja yliopistonlehtori Turun yliopiston historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitoksella. Hänen erityisalaansa ovat länsimainen esoteria, kirjallisuudentutkimus sekä uskonnon ja sukupuolen kytkökset.

FT Terhi Utriainen (teutri@utu.fi) on uskontotieteen professori Turun yliopiston historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitoksella. Hän on lisäksi Helsingin yliopiston uskontotieteen ja sukupuolentutkimuksen dosentti. Hänen erityisalaansa on oman aikamme kansanomaisen uskonnollisuus ja henkisyys erityisesti suhteessa sukupuoleen, ruumiillisuuteen ja rituaaleihin.

Kirjallisuus

Ahearn, Laura (2001). Language and Agency. *Annual Review of Anthropology* 30, 109–137.

Asprem, Egil (2014). Beyond the West: Towards a New Comparativism in the Study of Esotericism. *Correspondences: Journal for the Academic Study of Western Esotericism* 2(1), 3–33.

Bauduin, Tessel M. & Henrik Johnsson (2018). Introduction: Conceptualizing Occult Modernism. *The Occult in Modernist Art, Literature, and Cinema*. Ed. Tessel M. Bauduin & Henrik Johnsson. New York: Palgrave, 1–29.

Bergroth, Kersti (1973). *Löytöretki*. Helsinki: Otava.

Boguslawski, Julia von (2017). Henkisen elämän kaipuu: Antroposofinen henkitiede Suomessa 1922–1935.” *Historiallinen Aikakauskirja* 115(2), 211–224.

Boguslawski, Julia von & Westerlund, Jasmine (2018). Putting the Spiritual into Practice: Anthroposophy in the Life and Work of Uno and Olly Donner. *Approaching Religion* 2018(1), 48–68.

Braude, Anne (2001). *Radical Spirits: Spiritualism and Women’s Rights in Nineteenth-century America*. Bloomington & Indianapolis, IN: Indiana University Press.

Campbell, Karlyn Kohrs (2005). Agency: Promiscuous and Protean. *Communication and Critical/Cultural Studies* 2, 1–19.

Dixon, Joy (2001). *Divine Feminine: Theosophy and Feminism in England*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Eccles, Janet (2012). Holistic Switchers: The Spiritual and Value Commitments of a Group of Older Women Church Leavers. *Journal for the Scientific Study of Religion* 1(2), 187–202.

Faivre, Antoine (1994). *Access to Western Esotericism*. Albany, NY: State University of New York Press.

Faxneld, Per (2017). *Satanic Feminism: Lucifer as the Liberator of Woman in Nineteenth-Century Culture*. Oxford: Oxford University Press.

Fedele, Anna (2013). *Looking for Mary Magdalene: Alternative Pilgrimage and Ritual Creativity at Catholic Shrines in France*. New York: Oxford University Press.

- Godwin, Joscelyn (1994). *The Theosophical Enlightenment*. New York: The State University of New York Press.
- Hanegraaff, Wouter J. (1998). *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Hanegraaff, Wouter J. (2012). *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harmainen, Antti (2014). ”Kaikki voin kestää, voin elää, jos tiedän että hänet kerran vielä tapaan”: Spiritualismi ja teosofia sivistyneistön surutyön välineinä 1880-luvun lopulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 112(4), 381–392.
- Hedenborg White, Manon (2017). *The Eloquent Blood: The Goddess Babalon and the Construction of Femininities in Western Esotericism*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Holm, Tea (2016). *Spiritualismin muotoutuminen Suomessa: Aatehistoriallinen tutkimus*. Diss. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Hulkkonen, Katriina (2107). Kanavointi ja jakautunut yrittäjäyys – *new age* -yrittäjäyden yhdistämisen rajat ja mahdollisuudet. *Elore* 24(1), 1–20.
- Ingman, Peik & Terhi Utriainen & Tuija Hovi & Måns Broo (2016). *The Relational Dynamics of Enchantment and Sacralization: Changing the Terms of the Religion Versus Secularity Debate*. Sheffield: Equinox.
- Issakainen, Tenka (2012). *Tavallista taikuutta: tulkinta suomalaisten taikojen merkityksistä Mikko Koljosen osaamisen valossa*. Turku: Turun yliopisto.
<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-5158-1>
- Kaartinen, Marjo (2018). Vera Hjelt and the Calling of Theosophical Universal Work, 1894–1904. *Approaching Religion* 8(1), 17–30.
- Kaartinen, Marjo (tulossa). *Spiritistinen istunto*. [Käsikirjoitus.]
- Kalvig, Anne (2016). *The Rise of Contemporary Spiritualism: Concepts and Controversies in Talking to the Dead*. London: Routledge.
- Ketola, Kimmo & Jussi Sohlberg (2012). Vaihtoehtoinen henkisyys Ultran lukijatutkimuksen valossa.” *Ultra* 7–8, 10–13.
- Kokkinen, Nina (tulossa). *Totuudenetsijät: Vuosisadanvaihteen okkulttuuri ja moderni henkisyys Akseli Gallen-Kallelan, Pekka Halosen ja Hugo Simbergin taiteessa*. Tampere: Vastapaino.
- Kokkinen, Nina & Tiina Mahlamäki (tulossa). Näkökulmia esoteerisuuteen ja esoteerisuuden tutkimukseen. *Moderni länsimainen esoteerisuus Suomessa*. Toim. Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen. [Käsikirjoitus jätetty kustantajalle arvioitavaksi.]
- Kokkinen, Nina & Tiina Mahlamäki & Maarit Leskelä-Kärki (tulossa). Esoteerisuus taiteessa ja kirjallisuudessa. *Moderni länsimainen esoteerisuus Suomessa*. Toim. Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen. [Käsikirjoitus jätetty kustantajalle arvioitavaksi.]

- Kühl, Johannes & Bodo von Plato & Heinz Zimmermann (2010). *Hengentieteen vapaa korkeakoulu Goetheanum: Perehtymistä ja esittelyä varten*. Helsinki: Suomen Antroposofinen Liitto.
- Lappalainen, Mirkka (2018). *Pohjoisen noidat: Oikeus ja totuus 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa*. Helsinki: Otava.
- Latour, Bruno (2007). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Leskelä-Kärki, Maarit (2006). *Kirjoittaen maailmassa: Krohnin sisaret ja kirjallinen elämä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1085. Helsinki: SKS.
- Mahlamäki Tiina (2010). Seitsemän veljksen salattu maa: Emanuel Swedenborgin ideoiden läsnäolo Aleksis Kiven Seitsemän veljestä -teoksessa. *Sananjalka* 2010, 163–180.
- Mahlamäki, Tiina (2015). Herääminen: Kirjoittaen rakennettu muisto. *Kohtaamisia: Kirjoituksia uskonnosta, arjesta ja monikulttuurisuudesta*. Toim. Heikki Pesonen & Riku Hämäläinen. Helsinki: Helsingin yliopisto, uskontotiede, 230–239.
- Mahlamäki, Tiina (2017). *Kaikki maallinen on vain vertauskuvaa: Kirjailija Kersti Bergrothin elämäkerta*. Helsinki: Partuuna.
- Mahlamäki, Tiina (tulossa). Kuvittelu esoteerisuuden ja taiteen tekniikkana: Esimerkkinä kirjailija ja antroposofi Kersti Bergroth. *Tarua ja totta: kulttuurisia näkökulmia kuvitteluun*. Toim. Aila Viholainen & Jaana Kouri & Tiina Mahlamäki. [Käsikirjoitus lähetetty kustantajalle arvioitavaksi.]
- Mahlamäki, Tiina & Nina Kokkinen (tulossa). Henkisyys, uushenkisyys ja esoteerisuus uskonnontutkimuksessa. *Uskontotieteen ilmiöitä ja näkökulmia*. Toim. Heikki Pesonen & Tuula Sakaranaho. Helsinki: Gaudeamus.
- Mahlamäki, Tiina & Tomas Mansikka (2010). Remarks on Swedenborgian Elements in the Literary Production of Johan Ludvig Runeberg. *Temenos: Nordic Journal of Comparative Religion* 46(1), 73–99.
- Mahlamäki, Tiina & Tomas Mansikka (2013). "His Visions have Captured my Thoughts." Emanuel Swedenborg in the Newspapers and National Literature in 19th century Finland. *Emanuel Swedenborg – Exploring a "World Memory": Context, Content, Contribution*. Ed. Karl Grandin. Stockholm: The Royal Swedish Academy of Sciences, 296–311.
- McPherson, Judith (2008). *Women and Reiki: Energetic/Holistic Healing in Practice*. Durham: Equinox.
- Mehtonen, Päivi (2017). Syrjitty naisviisaus ja toisinajatteleva käsityöläinen: böhmeläinen Sofia-kirjallisuus. *Historiallinen Aikakauskirja* 115(2), 138–149.
- Mikkola Elisa (2014). Apu on aina lähellä: Lorna Byrnen tilaisuuteen osallistuneiden enkelinäkemuksista ja henkisyystä. Uskontotieteen pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto.
- Nenonen, Marko (1992). *Noituus, taikuus ja noitavainot Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla vuosina 1620–1700*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.

- Ockenström, Lauri (2014). Refined Resemblances: Three Categories of Astromagical Images in Marsilio Ficino's *De vita* 3.18 and their Indebtedness to "Abominable Books". *Magic, Ritual and Witchcraft* 9(1), 1–32.
- Oppenheim, Janet (1985). *The Other World: Spiritualism and Psychical Research in England, 1850–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Owen, Alex (1989). *The Darkened Room: Women, Power, and Spiritualism in Late Victorian England*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Ramstedt, Tommy (2018). *Knowledge and Identity within the Finnish Fringe-Knowledge Scene*. Diss. Åbo: Åbo Universitet.
- Ramstedt, Tommy & Terhi Utriainen (2017). Uushenkisyys. *Monien uskontojen ja katsomusten Suomi*. Toim. Ruth Illman & Kimmo Ketola & Riitta Latvio & Jussi Sohlberg. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus, 213–223.
- Salomosen, Jone (2002). *Enchanted Feminism: The Reclaiming Witches of San Francisco*. London: Routledge.
- Sered, Susan (1994). *Priestess, Mother, Sacred Sister: Religions Dominated by Women*. New York: Oxford University Press.
- Sohlberg, Jussi (2019). Ruusuristiläisyys ajan saatossa. *Kirkonkello*. <https://www.kirkonkello.fi/ruusuristilaisyyys-ajan-saatossa/>
- Steiner, Rudolf (1981). *Antroposofinen hengentiede*. Suom. Katri Sorma & Reijo Wilenius. Helsinki: Suomen Antroposofinen Liitto.
- Stark, Laura (2006). *The Magical Self: Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland*. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Stuckrad, Kocku von (2005). *Western Esotericism: A Brief History of Secret Knowledge*. London & Oakville: Equinox.
- Sword, Helen (2002). *Ghostwriting Modernism*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Tiililä, Osmo (1937). *Salatiede päivänvalossa: Steinerin antroposofia ja kristinusko*. Jyväskylä: Gummerus.
- Trzebiatowska, Marta & Steve Bruce (2012). *Why are Women More Religious than Men?* Oxford: Oxford University Press.
- Utriainen, Terhi (2017). *Enkeleitä työpöydällä: Arjen ja lumon etnografiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Utriainen, Terhi (2016). Desire for Enchanted Bodies: The Case of Women Engaging Angel Spirituality. *Contemporary Encounters in Gender and Religion*. Ed. Marja-Liisa Keinänen & Lena Gemzöe. New York: Palgrave MacMillan, 175–193.
- Utriainen, Terhi (2014). Angels, Agency and Emotions: Global Religion for Women in Finland? *Finnish Women Making Religion: Between Ancestors and Angels*. Ed. Terhi Utriainen & Päivi Salmesvuori. Palgrave Mcmillan, New York, 237–254.
- Utriainen, Terhi (2013). Doing Things with Angels: Agency, Alterity and Practices of Enchantment. *New Age Spirituality: Rethinking Religion*. Ed. Steven Sutcliffe &

Ingvild Gilhus. Durham: *Acumen*, 242–255.

Varila, Mari-Liisa (2016). *In Search of Textual Boundaries: A Case Study on the Transmission of Scientific Writing in 16th-century England*. Diss. Turku: Turun yliopisto.

Virtue, Doreen (2011). *The Angel Therapy Handbook*. London: Hay House.

Wallraven, Miriam (2015). *Women Writers and the Occult in Literature and Culture Female Lucifers, Priestesses, and Witches*. London: Routledge.